

Research Article

Traditions and Qur'anic Research on the Evidence for the Freedom of E-Commerce Contracts

Amir Ahmadi

Abstract

According to the principle of freedom of contract, any commercial contract that is not contrary to Sharia and law is valid. The purpose of this study is to investigate the validity and validity of the evidence of e-commerce contracts and to clear up any ambiguities in this area. In this research, I will first state the Tradition. Then, we will examine the general Qur'anic evidences and the meaning of the verses that have been mentioned regarding the sale, trade, and lawful and unlawful businesses, and I will explain the naming and generalization of these verses. Examining the requirements of the principles as the third reason and the requirements of the rational structure as the fourth reason for the legitimacy of electronic contracts has not gone unnoticed. From this research, it can be concluded that according to the above reasons, e-commerce contracts are legitimate and are accepted by the legislature and human societies. Also, directing e-commerce rules to dynamic jurisprudence to remove doubts between the parties to the contract is one of the achievements of this article.

Keywords: Quran, Evidence of Legitimacy, E-Commerce, Tradition, Freedom of Contracts, Jurisprudence, Law

جستاری روایی و قرآنی در ادله‌ی آزادی قراردادهای تجاری الکترونیکی

امیر احمدی

چکیده

بر اساس اصل آزادی قراردادها هر قرارداد تجاری که مخالف شرع و قانون نباشد نافذ می‌باشد. هدف از این پژوهش، بررسی روایی و قرآنی ادله‌ی مشروعیت قراردادهای تجاری الکترونیکی و رفع ابهام‌های موجود در این حوزه می‌باشد. در این پژوهش ابتدا ادله‌ی را بیان می‌نمایم. سپس ادله‌ی عامی قرآنی و وجه دلالت آیات وارده که در خصوص بیع، تجارت و کسب و کارهای حلال و حرام وجود دارد را مورد مذاقعه قرار می‌دهیم و وجه تسمیه و تعمیم این آیات را بیان می‌نمایم. بررسی مقتضای اصول عملیه به عنوان دلیل سوم و بناء عقلاء به عنوان چهارمین دلیل مشروعیت قراردادهای الکترونیکی از نظر دور نمانده است. از این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به اظهار دلایل فوق قراردادهای تجاری الکترونیکی مشروع می‌باشند و مورد پذیرش قانونگذار و جوامع بشری می‌باشد. همچنین سوق دادن قوانین الکترونیکی تجاری به سمت فقه پویا برای رفع شبهات بین طرفین قرارداد از دستاوردهای این مقاله است.

واژگان کلیدی: قرآن، ادله‌ی مشروعیت، تجارت الکترونیکی، روایات، آزادی قراردادها، فقه، قانون

مقدمه و بیان مسئله

فناوری‌ها و واسطه‌های الکترونیکی تجاری جهان را در تحت سیطره‌ی خود قراردادده است. ارزان بودن و سرعت تجارت الکترونیکی زندگی بشری را به اینگونه مبادلات گرده زده است. رشد و توسعه تجارت الکترونیکی در انعقاد قراردادهای مشکلاتی مانند ایجاد قوانین و مقررات متنوع از سوی کشورها را در بر دارد و قانونگذار و سازمان‌های بین‌المللی مختلف را برآن داشته که در جهت متحدالشکل کردن و همسان‌سازی قراردادهای تجاری الکترونیکی قوانینی را وضع نمایند. این کار در جهت اطمینان بخشی و سرعت بخشیدن در عرصه روابط تجارت الکترونیکی توسط مجامع بین‌المللی صورت پذیرفته است. بنابراین در قوانین مدونه ایران در خصوص بسیاری از مسائل قراردادهای الکترونیکی خلاء وجود دارد و گاهاً قانونگذار در قوانین مربوطه ساکت است. در قوانین تجاری ایران در خصوص مسائل قراردادهای الکترونیکی خلاء وجود دارد و گاهی قانون ساکت می‌باشد. بنابراین این ضرورت ایجاد می‌شود که برای ایجاد یک تأسیس حقوقی در تجارت الکترونیکی و اصلاح قوانین به بررسی مشروعیت قراردادهای تجاری الکترونیکی بپردازیم و قابلیت تسری قواعد اسلامی در تجارت الکترونیکی مورد بررسی قرار دهیم.

روش پژوهش

روش این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت توصیفی و ساختاری می‌باشد. همچنین روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، جستجوی اینترنتی و استفاده از پایگاه‌های بین‌المللی جستجوی مقالات و کتب و سایت‌های تخصصی در شبکه اینترنت، استفاده از پایان‌نامه‌ها است.

هدف پژوهش

هدف از پژوهش واکاوی روایی و قرآنی بر ادله‌ی مشروعیت آزادی قراردادهای تجاری الکترونیکی در عقود بین‌گائبین می‌باشد و منطبق کردن این موضوع با قوانین موضوعه و نمایان کردن خلاء و نواقص قانون تجارت الکترونیکی است.

پیشینه تحقیق

درباره انعقاد قراردادهای الکترونیکی تحقیق‌های بسیاری انجام گرفته، اما تاکنون پژوهشی در خور توجه درباره مشروعیت قراردادهای تجاری الکترونیکی و بیان ادله قرآنی و روایی آن صورت نگرفته است. لذا در خصوص قراردادهای الکترونیکی می‌توان به کتبها و مقاله‌های اشاره نمود. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به کتاب صدی، سید محمد (۱۳۸۸)، تحت عنوان معاملات الکترونیک (مبانی، ماهیت، مشروعیت) اشاره کرد که به مبانی معاملات و قراردادهای الکترونیکی در فقه اسلامی پرداخته است.

شایان ذکر است که در پژوهش، دیجانی، ناک، و باجاج، ک (۱۳۷۶)، تحت عنوان، از مبادله الکترونیکی اطلاعات تا تجارت الکترونیک، مترجم ایرج بهنام مجتهدی، در خصوص انواع معاملات

الکترونیکی و انواع داده‌پیام در تجارت الکترونیکی بحث شده است اما مبانی مشروعیت تجارت الکترونیکی مورد توجه نگارنده نبوده است.

افزون بر پژوهش‌های فوق در مقاله، بنا نیاسری، ماشاالله (۱۳۸۴)، تشکیل قرارداد در فضای سایبری: مقدمه‌ای بر تجارت الکترونیک نیز به نحوه‌ی انعقاد قرارداد الکترونیکی پرداخته شده است اما مبانی مشروعیت مورد توجه نبوده است.

برای شناخت مفاهیم اولیه هر موضوعی و ورود به آن بحث بررسی معرفتی مفاهیم و تاریخچه‌ی آن ضروری به نظر می‌رسد لذا در این پژوهش ابتدا به بررسی مفاهیم قراردادها و تجارت الکترونیکی خواهیم پرداخت و سپس پیشینه قراردادهای تجاری الکترونیکی مورد مذاکره قرار می‌گیرد. در ادامه‌ی بحث مطالعه‌ی روایی و قرآنی بر ادله‌ی مشروعیت آزادی قراردادهای تجاری الکترونیکی خواهیم داشت.

جستاری در مفهوم قرارداد با تکیه بر آیات قرآن

باید خاطر نشان کرد در میان عامه مردم عقد و قرارداد به یک معنا هستند، لذا دقت در تفاوت بین عقد و قرارداد ضروری است. می‌توان گفت که عقود جمع عقد(صفایی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۱؛ بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص ۴۵) می‌باشد و معنای بستن و گره زدن دارد(صفایی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۱؛ بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص ۴۵). در شریعت عقد، قرارداد و پیمان بستن معنا شده است (اصفهانی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۴۱) لذا در قرآن مجید آیه‌ی (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ^۱)، عمل به عقود و عهود صحیح واجب گردیده است. در جواهر کلام عقد در اصطلاح فقهی عبارتند از سخنی که از طرفین قرارداد، یا گفتاری از یک طرف قرارداد و عملی از یک طرف دیگر که شریعت تأثیر مورد توافق طرفین را بر آن بار می‌کند (نجفی، ۱۹۸۱، ج ۲۱، ص ۳) آمده است. در این تعریف رسم و عرف تعیین کننده در قراردادها مورد توجه نمی‌باشد. فقها عقد را به «عهد مؤکد» تعبیر کرده‌اند(کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۱۶؛ طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۱۵۱). برخی از حقوقدانان عقد را «توافق دو انشاء متقابل به منظور ایجاد اثر شرعی حقوقی» (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۱۸) بیان نموده‌اند، در این خصوص برخی ماهیت عقد را عنوان تراضی و توافق نمی‌دانند، زیرا قصد انشاء را عنصر اساسی بیان نموده‌اند و توافقی را که همراه با قصد انشای طرفین قرارداد نباشد باعث انعقاد قرارداد نمی‌دانند (زنجانی، ۱۳۷۰، ص ۸).

در قانون مدنی ماده ۱۸۳ در تعریف عقد آمده است: «یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد بر امری می‌کنند و مورد قبول آنها است» برخی از حقوقدانان عقد را مترادف با قرارداد دانسته‌اند(صفایی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۱). اما برخی دیگر بین عقد و قرارداد تفاوت قائل‌اند و قرارداد را شامل کلیه عقود اعم از معین و غیرمعین می‌دانند(امامی، ۱۳۴۰، ج ۱، ص ۱۵۹).

بنابراین فقها و حقوقدانان معتقدند قرارداد دارای دو معنای عام و خاص می‌باشد و قرارداد در معنای عام شامل عقود معین و غیرمعین است ولی معنای خاص صرفاً دربردارنده‌ی عقود غیرمعین خواهد بود

که باید گفت مفهوم عام قرارداد مورد نظر خواهد بود (وصالی ناصح، ۱۳۸۵، ص ۱۱۷)؛ (شهبیدی، ۱۳۸۲، ص ۴۱).

باید افزود که سه معنا برای عقد بیان کرده‌اند: ۱. عهد ۲. پیمان مؤکد ۳. معامله‌ی یا قراردادی که بر قصد انشاء دو طرف قرارداد موقوف باشد (غروی نائینی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۸۱)، در اینجا عقد به معنای اخص معنا می‌شود که مقصود عقود غیرمعین است و عقود معین شامل بیع، مضاربه، کفالت و نظایر این عقود می‌شود. با عنایت به این توضیحات واژه قرارداد شامل تمامی عقود اعم از معین و غیرمعین می‌گردد. پس آنچه بسیار اهمیت دارد وجود توافق برای ایجاد نوعی اثر حقوقی است که با مفروض بودن این تفاوتی بین عقد و قرارداد وجود نخواهد داشت (زنجانی، ۱۳۷۰، ص ۹) و قرارداد عملی حقوقی می‌باشد. لذا در تعریف قرارداد می‌توان گفت: «عمل حقوقی که هر نوع توافق بین دو یا چند طرف در موضوعی خاص که دارای اثر حقوقی باشد را می‌توان قرارداد نامید» (احمدی طباطبائی، آرام، ۱۳۹۳، ص ۸۶)؛ (زنجانی، ۱۳۷۰، ص ۸).

بلندترین آیه قرآن در سوره بقره به امر قرارداد اینگونه اشاره می‌کند، (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ آجَلٍ مَّسْمًى فَاكْتُبُوهُ...^۱) در این آیه خداوند می‌فرماید: «ای اهل ایمان، چون به قرض و نسیه معامله کنید تا زمانی معین، سند و نوشته در میان باشد، و بایست نویسنده درستکاری معامله میان شما را بنویسد...». همان‌گونه که از این آیه پیداست اولاً، قراردادهای بین افراد چه به صورت عادی و چه به صورت الکترونیکی باشد مشروع می‌باشد. دوماً، آیه به مقوله‌ی تنظیم سند به صورت کتبی در قراردادها و معاملات اشاره دارد و این امر به آرامش روانی طرفین قرارداد کمک می‌کند و مانع انکار و سوء ظن، فراموشی و تضییع حقوق متعاملین در امر قراردادهای می‌شود.

بیان مفهوم قرارداد الکترونیکی

منظور از کلمه الکترونیک آن واسطه‌های ارتباطی الکترونیکی از قبیل اینترنت، تلفن، تلگراف و نظایر اینها است. برای نخستین مرتبه در آیین‌نامه‌ی اتحادیه‌ی اروپا^۲ اصطلاح قرارداد الکترونیکی به کار رفته است.^۳ هرچند حجم مبادلات الکترونیکی^۴ امروزه گسترش یافته اما با بررسی پژوهش‌های دیگران حکایت این است که تعریفی از قراردادها و مبادلات الکترونیکی نشده‌است و به دلیل وسعت قراردادهای الکترونیکی در تمامی ابعاد آن، تعریفی جامع از آن تا حدودی زیادی دشوار است. یک حقوقدانان نامی عرب می‌گوید که قرارداد الکترونیکی عبارت است از «توافقی که ایجاب و قبول طرفین ضمن شبکه بین‌المللی باز ارتباطی از راه دور با ابزار شنیداری و تصویری ایجاد می‌گردد» (ابوالحسن مجاهد، ۲۰۰۰، ص ۳۹). این تعریف، بیان‌کننده معنای عام از تلاقی ایجاب و قبول می‌باشد و صحبتی از آثار مترتب بر ایجاب و قبول نشده‌است. همچنین در تعریف قرارداد الکترونیکی یا دیجیتالی آمده‌است «توافقی بین یک

۱. سوره بقره آیه ۲۸۲

2. OJL (17/7/2000:178)

3. Official Journal of the European community's 17/07/2000.

4. Electronic Interexchange

یا چند نفر در مورد مبادله‌ی تعهدات خدمات و کالاهای دیجیتالی» (دیجانی و باجاج، ۱۳۷۶، ص ۴) و نیز در تعریف عام‌تر برخی از حقوقدانان قرارداد الکترونیکی را ایجاد و امضا توافق از طریق ابزارهای الکترونیکی دانسته‌اند (Rosas, Roberto, 2004, p 650). به نظر می‌رسد این تعاریف جامع نمی‌باشند، لذا در تعریف قراردادهای الکترونیکی باید گفت: «عمل حقوقی است که با توافق طرفین باعث انعقاد عقد (اعم از معین و غیرمعین) از طریق هر نوع واسطه‌های الکترونیکی می‌گردد». بنابراین در فضای مجازی^۱ اعلام انشاء قصد معامله به صورت الکترونیکی امکان پذیر است.

تقریباً اکثر حقوقدانان به طور کلی قائلند که هر قراردادی اعم از الکترونیکی باید تابع شرایط اساسی قرارداد و تابع احکام و قواعد عمومی حقوق قراردادها باشد (Pointon Leo, 2004, p 119). لذا تمام قراردادها، جز در صورت استثناء و به موجب و صراحت قانونی، می‌تواند به صورت الکترونیکی قابل انعقاد باشد. این نکته نیز پنهان نماند که برخلاف دیدگاه برخی نویسندگان نباید مفهوم قرارداد را در قراردادهای الکترونیکی چنان توسعه داد که شامل ایقاعات و یا مطلق تعهدات گردد (رضایی، ۱۳۸۷، ص ۲۹).

مفهوم تجارت الکترونیکی

تعاریف گوناگونی از تجارت الکترونیک^۲ شده است. در تعریف تجارت الکترونیک آمده است که «مبادله اطلاعات تجاری، بدون استفاده از کاغذ که در آن نو آوری‌هایی مانند مبادله الکترونیکی داده‌ها، پست الکترونیکی، تابلو اعلانات الکترونیکی، انتقال الکترونیکی وجه و سایر فناوری‌های مبتنی بر شبکه به کار برده می‌شود» (دیجانی و باجاج، ۱۳۷۶، ص ۳). برخی معتقدند «تنظیم معاملات تجاری الکترونیکی در یک مکان دور از شریک تجاری و سپس استفاده از ارتباطات الکترونیکی برای انعقاد معامله می‌باشد (Whitely, David, 2000, p6). در تعاریف بیان شده این مطلب روشن است که یکی از ویژگی‌های تجارت الکترونیکی استفاده از ابزارهای الکترونیکی نظیر اینترنت در انعقاد معاملات تجاری می‌باشد. حال با این بیان در تعریف تجارت الکترونیکی می‌توان گفت: «تجارت الکترونیک عملی حقوقی است که از سیستم‌های مخابراتی و ابزارهای پردازش داده‌های الکترونیکی در جهت اطلاع رسانی، تبلیغات، خرید و فروش کالاها و خدمات و حفظ و برقراری روابط تجاری استفاده می‌شود».

شایان ذکر است که در قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ و قانون نمونه ی آنستیرال ۲۰۰۵ در خصوص تجارت الکترونیکی تعریفی ارائه نشده است و این نشان از آن است که قانون‌گذار به دلیل هراس از جامع نبودن تعریف، از بیان آن اجتناب کرده است.

مبنای فقهی و حقوقی قرارداد غائبین در تجاری الکترونیکی

فناوری اطلاعات و گسترش زیر ساخت تجارت الکترونیکی موجب شده است که تجارت ساده و شتاب بیشتری بگیرد و دیگر لازم نیست تجار برای انعقاد قرارداد حضوراً اقدام نماید و تنها از طریق واسطه‌های

1. Cyber
2. Electronic commerce

الکترونیکی اقدام به معامله می‌نماید. از این رو تاجر می‌تواند ایجاب و پیشنهادی خود را برای طرف قرارداد یا مخاطب خود ارسال کند و همچنین طرف مقابل می‌تواند پاسخ مخاطب و پیشنهاد او را بدهد. بنابراین، چنانچه از این طریق بین طرفین عقدی تشکیل شود از آن به عنوان "تشکیل عقد بین غائبین" نام برده‌اند (امیری قائم مقامی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۸). منظور از عقد حاضرین این نیست که طرفین حتماً در مجلس واحد حاضر باشند بلکه منظور عقدی است که طرفین آن را به طور مشافهه منعقد می‌کنند اعم از اینکه در یک مجلس باشند یا در دو مکان مختلف (وصالی ناصح، ۱۳۸۵، ص ۱۱۹)؛ (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۹، صفحه ۱۵۵) مثل عقد با تلفن که هر چند طرفین در دو مکان حضور دارند ولی چنین عقدی از زمان تشکیل، منطبق با عقد غائبین نیست ولی همین عقد از لحاظ مکان تشکیل، جزء عقود غائبین خواهد بود (وصالی ناصح، ۱۳۸۵، ص ۴)؛ (امیری قائم مقامی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴۱). همان‌طور که در ارتباطات عالم حقیقی، هویت ما به عنوان یکی از ارکان مهم ارتباط و یا حتی شاید مهم‌ترین رکن به کار می‌آید، در فضای مجازی (الکترونیکی) نیز هویت مجازی ما نقش اساسی در ارتباطات دارد (حسینی فرد و همکاران، ۱۳۷۹، ص ۷۷).

در عقد غائبین مسأله‌ی زمان و مکان وقوع عقد بسیار مهم است. زیرا، در عقد بین غائبین و الکترونیکی میان ایجاب و قبول توالی نیست و امکان دارد فاصله باشد؛ حال انعقاد عقد از زمان ایجاب است یا قبول و اینکه آیا محل انعقاد قرارداد محل و مکانی است که ایجاب واقع شده یا مکانی است که قبول در آنجا تحقق یافته‌است؟ قانون مدنی ایران در خصوص انعقاد عقد غائبین ساکت می‌باشد، در فقه اسلامی درباره عقد غائبین و جواز آن به تناسب بحث به میان آمده‌است. حال امروزه می‌خواهد مجلس قرارداد با تلفن باشد خواه با فاکس یا پست الکترونیکی (ایمیل) یا نظیر آن؛ بنابراین ایجاب باید متصل به قبول باشد و در عقد غائبین مبدا مجلس عقد یا قرارداد از زمان دریافت وصول به دست طرف دوم (موجب) قرارداد است (مدرسی، ۱۴۱۳، ج ۹، ص ۲۲۹)

شایان ذکر است که در مقابل برخی از فقهای امامیه و اهل سنت «ایجاد مجلس عقد» را به عنوان یکی از شرایط صحت عقود، لازم بر شمرده‌اند و معتقداند باید «توالی عرفی ایجاب و قبول» برای انعقاد عقد موجود باشد والا عقد محقق نمی‌شود.

با این بیان ملاحظه می‌گردد که غالب فقهای امامیه و برخی از فقهای اهل سنت امکان عقد بین غائبین را اصولاً منتفی می‌دانند (بنا نیاسری، ۱۳۸۴ شماره ۳۵، ص ۵۳)؛ (از سنه‌وری، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶-۳۰) و قایل به عدم انعقاد بیع یا مکاتبه می‌باشند خواه مشتری حاضر یا غایب باشد (عاملی، بی تا)، ج ۴، ص ۱۶۳؛ حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۵؛ عاملی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۹۲، حلی، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۹؛ نووی، بی تا)، ج ۹، ص ۱۶۷). حال در دنیای مدرن و پیشرفته امروزی و نیز سرعت فن‌آوری موجب به وجود آمدن پست‌های با سرعت زیاد و امروزه این فن‌آوری اطلاعات به آن حدی از پیشرفت دست پیدا کرده است که به سهولت و سادگی تمام می‌توان پیام‌ها و توافقات را که باعث به وجود آمدن قرارداد می‌شود و از طریق واسطه‌های الکترونیکی دیجیتال به نقاط دنیا فرستاد. در پایان می‌توان گفت با ایجاد سرعت در مبادلات الکترونیکی سخن فقهای متقدم که عقد با مکاتبه را جایز نمی‌دانند صحیح نمی‌باشد و در

ارتباطات تلفنی، اینترنتی و سایر وسایل الکترونیکی هم زمان که ایجاب پا برجا و بنا به دلایلی ذیل نشده است مجلس عقد باقی می‌باشد؛ و عقد غائبین عقدی است که از راه دور توسط نامه و واسطه‌های الکترونیکی مانند تلگرام، تلفن، اینترنت و... بدون مذاکره ایجاب و قبول آن شکل گیرد. همچنین در ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی در بند «ص» عقد از راه دور مورد پذیرش قانونگذار قرار گرفته است که مقرر می‌دارد: «عقد از راه دور^۱: ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین کننده و مصرف کننده با استفاده از وسائل ارتباط از راه دور است (وصالی ناصح، ۱۳۸۵، ص ۱۱۸).

ادله‌ی روایی و قرآنی مشروعیت قراردادهای تجاری الکترونیکی

شرع مقدس در خصوص قراردادها تجاری الکترونیکی سخنی به میان نیاورده است. اما توجه به این نکته که در شریعت و فقه احکام تابع مصالح هستند نباید از نظر دور بماند؛ زیرا در صورت نبودن نبودن دلیل در شرع می‌توان از تنقیح مناظ مشروعیّت آن را فهمید. با سرعت فناوری‌های الکترونیکی امروزه روش‌های تجارت تغییر یافته است، لذا در قراردادها الکترونیکی طرفین قرارداد شخص و واسطه‌ی الکترونیکی هستند و ممکن است به دلیل فقدان شعور در این واسطه‌های الکترونیکی در انعقاد معاملات رخ دهد.

در ادامه بحث سعی بر آن است که قراردادهای الکترونیکی تجاری را در اسلام، با استفاده از روایات و آیات شریفه‌ی قرآن مورد مطالعه قرار دهیم که موجب می‌شود مسلمانان از این فناوری نوین و سودمند بهره کافی را ببرند زیرا مکاسب و دادوستدها از دیرباز جزء امور ضروری انسان بوده‌است.

نخست: سنت و قراردادهای تجاری الکترونیکی

طرح بحث

پیامبر اسلام قبل از بعثت با سرمایه خدیجه(س) به تجارت می‌پرداخت و عقدها و قراردادهای تجاری منعقد می‌کرد و اصحاب خود را به آن امر ترغیب می‌کرد (سیره ابن اسحاق، ص ۱۲۷)؛ (شهبیدی ۱۳۸۳، ص ۴۴). اصل مشروعیت و صحت تمام قراردادهای عرفی و عقلانی، که مورد قبول بسیار از فقها است و منحصر کردن عقود مشروع به عقود معهود زمان معصومین(ع) را قابل قبول نمی‌دانند و آزاد بودن قرارداد در اسلام را محتاج به دلیل خاص نیست، زیرا هر نوع معامله و قراردادی که جنبه‌ی عقلانی داشته باشد صحیح است مگر قراردادهای که با دلیل خاص از این اصل عام خارج شده باشد(مانند بیع ملامسه، منابذه و حصاه که مردود اعلام شده است) (زنجانی، ۱۳۷۰، ص ۱۵)؛ (قربطی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۱۴۷) و مقتضای ادله‌ی عامه در عقود هم جز این نیست (طباطبائی یزدی، ۱۴۲۳، ج ۶، ص ۵۱۲). همچنین در احادیث پیامبر(ص) و احادیث ائمه مواردی موجود هست که تصدیق و مشروعیت قراردادهای الکترونیکی تجاری داخلی و بین‌المللی را می‌توان به آنها تعمیم داد و شایان ذکر است که تجارت الکترونیکی بستری و واسطه‌ی جدید است که روایات می‌توانند مهر محکمی بر مشروعیت آنها باشد. بنابراین در ذیل به بررسی

روایاتی که تشویق به تجارت و تشویق به وفای به عهد و شروط در تجارت و معاملات می‌نماید، اشاره خواهیم نمود.

وفای به عهد و شروط در روایات به عنوان مبانی تجارت الکترونیکی

احادیثی متعددی در خصوص وفای به عهد در قراردادها که نشان از مشروعیت، اعتبار و صحت آنهاست در سنت پیامبر(ص) و کتب حدیثی معتبر شیعه و سنی به وجود دارد که به مواردی از آن اشاره می‌کنیم.

الف. در روایات می‌توان به این حدیث اشاره نمود که پیامبر(ص) می‌فرماید: «من پیامبر اسلام(ص)» در خانه عبد الله بن جدعان پیمانی را مشاهده کردم که آنقدر برای من مقدس بود که هرگز حاضر نیستم آن را با تعداد زیادی از شتران گرانبها معاوضه کنم. هر گاه در اسلام هم بدان عهد و پیمان فرا خوانده شوم حتماً خواهم رفت» (زنجانی، ۱۳۷۰، ص ۱۵).

وجه دلالت روایت: در روایات و احادیث نبوی و همچنین احادیث معصومین(ع) به مواردی بر خواهیم خورد که می‌توانند اعتبار، صحت و مشروعیت شروط و عهود منعقد در قراردادهای تجاری الکترونیکی را به آنها تعمیم داد و احادیث را به تنقیح مناط و به استخراج ملاک حکم از خطاب روایات فهمید. همچنین تعمیم روایات به موارد مشابه مانند قراردادها و عقود الکترونیکی تجاری محتمل است. باید افزود پیامبر(ص) و معصومین در وفا و الزام به عهد و قراردادها بسیار حساس و پای‌بند بودند. واقعیت این می‌باشد که حقوق اسلامی از هر نوع پیمان و قراردادی تجاری که مخاف شرع نباشد استقبال و حمایت می‌کند و هر نوع قرارداد را چه سنتی، چه بین‌المللی و الکترونیکی باشد را برای حفظ و حراست از ارزشهای انسانی و برای امرار معاش مورد تأیید قرار می‌دهد و بر آن مهر تأیید می‌زند.

ب. در بررسی حدیث دوم، پیامبر می‌فرماید: «فإن رسول الله صلى الله عليه وآله قال: المؤمنون عند شروطهم» (نوری طبرسی، ص ۳۰۱، حدیث ۱۵۴۲۴؛ حرّ عاملی، (بی تا)، ص ۲۷۶، حدیث ۲۷۰۸۱). یعنی وفای به همه‌ی عهود و عقود در تمام قراردادها باید رعایت شود و مورد امر و دستور الهی قرار واقع شده‌اند و قراردادهای تجاری الکترونیکی از این امر مستثنی نیستند. همچنین حضرت علی(ع) در نهج البلاغه می‌فرماید: «اعتصموا بالذمم فی اوتادها» (نهج البلاغه/ حکمت ۱۵۵) «پیمان‌ها را با عمل به مقرراتش محکم نگهدارید». به نظر می‌رسد امروزه این امر و دستور حضرت علی(ع) در بستر تجارت الکترونیکی محتمل و مجری باشد.

۲. تشویق به تجارت در روایات

روایات متعدد و بی‌شماری درباره تشویق به تجارت به عنوان یک قرارداد از پیامبر(ص) و معصومین(ع) بیان شده که به مواردی از آن اشاره خواهیم کرد.

۱. «قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: " لقد شهدت في دار عبد الله بن جدعان حلفا ما أحبّ أن لي به حمر النعم و لو أدعى به في الإسلام لأجبت».

الف. امام صادق (ع) می‌فرماید: «التجارةُ تَزِيدُ فِي الْعَقْلِ» (نوری طبرسی، (بی تا)، ص ۱۰، حدیث (۲۱۸۵۱) یعنی تجارت عقل را زیاد می‌کند. این امر می‌تواند در خصوص تجارت الکترونیکی هم محتمل باشد. همچنین در روایتی دیگر آمده است: «عزت انسان در بازار می‌باشد و در بازار بدست خواهد می‌آید» (نوری طبرسی، (بی تا)، ص ۱۰، حدیث (۲۱۸۵۲).

وجه دلالت روایات: برخی از محققین بیان داشته‌اند که تجارت به عنوان یک قرارداد بین متعاملین جز ضروریات در زندگی اجتماعی بشریت می‌باشد. لذا قواعد شرعی و عرفی مسائل مختلف قراردادها تجاری بر اساس آن منعقد می‌شود، به طوری که قبلاً نیز اشاره شد مورد امضاء و تأیید شریعت است و می‌توان اظهار داشت تمام عقود و قراردادهای الکترونیکی معین و غیر معین متعارف تجارته‌ای که در بین مردم و عرف وجود داشته (زنجان، ۱۳۷۰، ص ۲۵)؛ (برجی، ج ۱، ۱۳۸۶) مورد تأکید شرع قرار می‌گیرد و به طور کلی همواره عملکرد مسلمانان و غیر مسلمانان این چنین می‌باشد که طبق جریان شرع و عرف به انعقاد عقود و قراردادهای عادی و تجاری می‌پردازند و جز در برخی مواردی که مورد نهی است، ملزم به پیروی از قراردادها نمی‌باشند. بی‌گمان هر نوع قرارداد تجاری الکترونیکی که به واسطه‌ی شخص حقیقی یا حقوقی و یا دولت منعقد می‌گردد، مورد قبول شریعت می‌باشد و نافذ و معتبر خواهد بود.

ب. در کتب روایی امامیه بابتی تحت عنوان، «مستحب است انسان به دنبال زمینه‌ها و اسباب روزی برود» نوشته شده است. لذا در این احادیث از امام صادق (ع) «انسان را به تلاش همه جانبه، تولید و تجارت دعوت می‌نماید». (حرّ عاملی، (بی تا)، ص ۱۰، حدیث (۲۱۸۴۵). همچنین پیامبر (ص) می‌فرماید: «نه دهم رزق در تجارت است»^۱ (نوری طبرسی، (بی تا)، ص ۹، حدیث ۱۴۵۷۳؛ کلینی رازی، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۱۴۸). مضافاً پیامبر (ص) می‌فرماید: «هرآنکه بدون فقه تجارت کند در ربا می‌افتد» (نوری طبرسی، (بی تا)، ص ۲۴۸، حدیث (۱۵۲۶۵).

دوم: قرآن و تعمیم آیات آن در قراردادهای تجاری الکترونیکی

جهان شمولی و جامعیت قرآن برای تمهید جهان بینی جامع کارآمد برای ما، ضرورتاً نیازمند آن است که این کتاب دارای منشأ الهی، خطاناپذیر و در برگزیده محورهای اصلی نیازهای اساسی انسان باشد (قربانی، ۱۳۹۸، ص ۱۶۶).

حقایق بی‌حد و اندازه در قرآن مجید نشان می‌دهد که تبیین و روشنگری هرآنچه که بشریت در طول زندگی به آن احتیاج دارد را می‌توان در قرآن بیابیم. هرچند یافتن حکم تجارت در بستر واسطه‌های الکترونیکی محتمل است و غیرممکن نمی‌باشد، لذا کاری بس دشوار و با حساست بالا می‌باشد. تا جای که در قرآن کریم آمده است: (...وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ)^۲ «و این کتاب را که بیانگر همه چیز و مایه هدایت و رحمت و بشارت مسلمانان است بر تو نازل کردیم». و همچنین آیه (وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنَ

۱. «تسعه اعشار الرزق فی التجارة».

۲. «قال رسول الله صلى الله عليه و آله: من اتجر بغير فقه فقد ارتطم في الربا ارتطاما».

۳. سوره نحل / آیه ۸۹

وَرَقَهُ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ^۱؛ «کلیدهای غیب تنها نزد اوست و جز او کسی آن را نمی‌داند. او آنچه را در خشکی و دریا هست می‌داند. هیچ برگ‌گی از درختی نمی‌افتد و هیچ دانه‌ای در تاریکی‌های زمین و هیچ تر و خشکی وجود ندارد جز اینکه در کتابی آشکار (در کتاب علم خدا) ثبت است.»

در قرآن کریم حدود ۴۰۰ آیه در تشویق به کار و تلاش و بیان ارزش و اهمیت کار و تلاش وارد شده است. و همچنین تعدادی از آیات به مشاغل پیامبران بزرگوار الهی پرداخته که آنها در کنار رسالت‌مندی و هدایت‌گری برای جامعه اسلامی اشتغال به کار و فعالیت داشته تا هم معاش خویش را تأمین نمایند و هم دیگران را در این مسیر تشویق به کار و تلاش کنند (نادعلی، ۱۳۹۱، شماره ۴۲، ص ۹۶).

در قرآن کریم آیات بسیاری درباره‌ی قراردادهای، مکاسب و دادوستدهای حلال و حرام وجود دارد^۲ که می‌تواند هر قرارداد سنتی نیز در بستر قراردادهای الکترونیکی تجاری انعقاد یابد. همچنین خداوند در قرآن کریم مکاسب را به انسان سفارش کرده است. برای اثبات تعمیم‌پذیری احکام قراردادهای سنتی به قراردادهای الکترونیکی تجاری علاوه بر اصل صحت و اعتبار قراردادهای تجاری می‌توان به آیاتی اشاره نمود. لذا در ذیل برای مشروعیت قراردادهای تجاری الکترونیکی به آیاتی از قرآن کریم به عنوان منبع اصلی شریعت اشاره خواهیم نمود.

نخست: لزوم کتابت در تجارت و استحباب تنظیم سند

آیاتی در خصوص کتابت و تنظیم سند در قرآن کریم بیان شده است که نشان از مشروعیت آزادی تجارت است و آنها را بازگو می‌کنیم.

تنظیم سند و ثبت اسناد و کتابت آن در قراردادهای تجاری چه به صورت سنتی و چه الکترونیکی کار بسیار معقول و مورد ستایشی است. در خصوص ثبت سند و کتابت آن طولانی‌ترین آیه در قرآن چشم را می‌نوازد. این آیه شریفه که آن را بیان می‌داریم، می‌فرماید: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ ۚ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ ۚ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ ۚ فَلْيَكْتُبْ وَلْيَمْلِكِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا ۚ فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَمِلَّ هُوَ فَلْيَمْلِكْ وَلِيَهُ بِالْعَدْلِ ۚ وَأَسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ ۚ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى ۚ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا ۚ وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ۚ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمٌ لِلشُّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا ۚ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا ۚ وَأَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ ۚ وَلَا يُضَارَ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ۚ وَإِنْ تَفَعَّلُوا فَإِنَّهُ فَسُوقٌ بِكُمْ . وَاتَّقُوا اللَّهَ . وَبِعَلِّمَكُمُ اللَّهُ . وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ^۳)؛ «ای اهل ایمان، چون به قرض و نسیه معامله کنید تا زمانی معین، سند و نوشته

۱. سوره انعام/آیه ۵۹

۲. رجوع کنید به: سوره حجر/آیه ۲۱-۱۹؛ بقره/آیه ۱۶۸؛ اعراف/آیه ۱۰؛ طه/آیه ۸۱؛ یوسف/آیه ۵۵؛ نور/آیه ۳۳؛ مائده/آیه ۹۰-۹۱؛

نساء/آیه ۲۹؛ بقره/آیه ۲۷۵؛ آل عمران/آیه ۱۳۰

۳. سوره بقره/آیه ۲۸۲

در میان باشد، و بایست نویسنده درستکاری معامله میان شما را بنویسد، و نباید کاتب از نوشتن خودداری کند، که خدا به وی نوشتن آموخته پس باید بنویسد، و مدیون باید مطالب را املاء کند، و از خدا بترسد و از آنچه مقرر شده چیزی نگاهد، و اگر مدیون سفیه یا ناتوان (صغیر) است و صلاحیت املا ندارد ولی او به عدل و درستی املا کند و دو تن از مردان خود (از مسلمانان عادل) گواه آرید، و اگر دو مرد نیابید یک مرد و دو زن، از هر که (به عدالت) قبول دارید گواه بگیرید تا اگر یک نفر از آن دو زن فراموش کند دیگری به خاطرش آورد، و هر گاه شهود را (به محکمه) بخوانند امتناع از رفتن نکنند، و در نوشتن آن تا تاریخ معین مسامحه نکنید چه معامله کوچک و چه بزرگ باشد. این عادلانه‌تر است نزد خدا و محکمر برای شهادت و نزدیکتر به اینکه شک و ربی در معامله پیش نیاید (که موجب نزاع شود) مگر آنکه معامله نقد حاضر باشد که دست به دست میان شما برود، در این صورت باکی نیست که بنویسید، و گواه بگیرید هر گاه معامله کنید، و نبایست به نویسنده و گواه ضرری رسد (و بیاجر مانند)، و اگر چنین کنید نافرمانی کرده‌اید؛ و از خدا بترسید و خداوند هم به شما تعلیم مصالح امور می‌کند و خدا به همه چیز داناست.»

به صرات آیه شریفه کتابت و ثبت معاملات تجاری نقدی لازم نمی‌باشد و این قسمت آیه به این امر دلالت دارد (...إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا...) و عدم کتابت گناهی در بر ندارد. باید افزود که «تِجَارَةً حَاضِرَةً» به معنی معامله نقد می‌باشد، و عبارت «تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ» [در میان خود دست به دست بگردانید] تأکیدی بر نقدی بودن معامله و قراردادها است. مضافاً از واژه «فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ» [مانعی ندارد] مستفاد می‌گردد که در صورت معامله و قرارداد نقدی هم اگر سندی تنظیم کنند بجا است، زیرا بسیار موارد که در معاملات نقدی نیز کشمکش‌هایی در مسأله پرداختن وجه معامله و مقدار آن یا مسائل مربوط به خيارات پیدا می‌شود که اگر سند کتبی در میان باشد به آنها پایان می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۸۸). همچنین عبارت «وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كِتَابًا بِالْعَدْلِ» ظاهر آن نشان از وجوب نوشتن قراردادها است؛ زیرا امر دلالت و نشان از وجوب دارد، بر همین مبنا برخی از علمای اهل سنت، کتابت توسط شخص عادل را واجب دانسته‌اند، اما مشهور امامیه و اهل سنت با ذکر دلایلی استحباب را بیان می‌دارند و امر را ارشادی و برای جلوگیری و پیشگیری از نزاع و ایجاد اختلاف می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۸۹).

با عنایت به آیه و تفسیر فوق می‌توان نتیجه گرفت اولاً تجارت الکترونیکی که به صورت نوشته و داده‌پیام، در بستر واسطه‌های الکترونیکی منعقد می‌گردد آزاد و مشروعیت دارند و دوماً داده‌پیام خود سندی است که در بستر الکترونیکی در قراردادهای تجاری قابل بازیابی است.

دوم: آیاتی که اصل لزوم وفای به عهد و ایجاد و پای‌بندی به قراردادها را مورد تأکید قرار داده‌اند:

الف. آیه شریفه می‌فرماید: (وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ^۱)؛ «و چون با خدا (و رسول و بندگانش) عهدی بستید بدان عهد

وفا کنید و هرگز سوگند و پیمان را که مؤکد و استوار کردید مشکنید، چرا که خدا را بر خود ناظر و گواه گرفته‌اید همانا خدا به هر چه می‌کنید آگاه است».

ب. باید افزود که آیه دیگری در خصوص وفای به عقود و عهود می‌فرماید: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...) و نیز آیه دیگری می‌فرماید: (...فَأْتِمُوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ^۲)؛ «با اینان به پیمان خویش تا پایان مدتش وفا کنید، زیرا خدا پرهیزکاران را دوست می‌دارد».

وجه دلالت آیات فوق: در آیات مارالذکر نوع قرارداد مشخص نشده‌است و وفای به عقود و قراردادها و پایبندی به آنها مورد تأکید قرآن کریم است و حتی می‌توان این امر را به قراردادهای تجاری الکترونیکی تعمیم داد و آنها را شامل اطاعات از این آیات کریمه دانست.

مفسرین می‌فرمایند که در مقام تفسیر آیه «أوفوا بالعقود» که کلمه «العقود» در جمله‌ی «أوفوا بالعقود» جمع با «الف» و «لام» می‌باشد و چنین جمله‌ای در زبان عرب افاده عموم می‌کند که با در نظر گرفتن این امر، آیه مذکور چنین معنا می‌دهد «ای کسانی که ایمان آورده‌اید به همه‌ی قراردادهای خود پایبند باشید». در ادامه تفسیر می‌توان افزود در ظاهر، جمع محلی به الف و لام و اینکه «عقد» عرفاً نسبت به هر عقد و حکمی اطلاق می‌شود (امین، ۱۳۸۷، ص ۱۸۰)؛ (الطباطبائی، بی تا جلد ۵، ص ۱۵۷-۱۵۸) با توجه تفسیر مفسرین در فوق می‌توان اضافه نمود، که معنای عقد در این آیه تشریحی نیست و معنا قراردادهای و عقود عرفی می‌باشد و تابع زمان و پیشرفت تکنولوژی است و لذا هر آنچه که عرفاً قرارداد به آن گفته می‌شود، خواه قرارداد سنتی و الکترونیکی باشد، مشمول آیات فوق خواهد بود.

ج. شایان ذکر است که درباره وفای به پیمان در سوره نساء آمده است: (إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ^۳)؛ «مگر آنها که با مردمی برخورد کنند که بین آنها و کفار پیمانی وجود دارد، که در این صورت نباید متعرض آنها شوند».

وجه دلالت آیه: آنچه که در این آیه مورد تأکید و به نظر می‌رسد این است که آیه صریحاً به عدم تعرض و عهد شکنی و التزام در قراردادهای پیمان‌های روزمره اشاره دارد. این امر خود نشان می‌دهد که قراردادهای و میثاق‌ها، حتی در عرصه‌ی بین‌المللی که در بستر الکترونیکی شکل می‌گیرد مشروع هستند. حال می‌توان با توجه به عمومیت آزادی قراردادهای این آیات را به قراردادهای تجاری الکترونیکی داخلی و خارجی نیز تعمیم داد. در قراردادهای که به واسطه‌های الکترونیکی منعقد می‌شوند نیز وفای به عهد و قرارداد الزامی می‌باشد که در ضمن شروط قراردادی در بستر واسطه‌ی الکترونیکی قابل بیان و اعمال است.

سوم: آیات در خصوص قراردادهای تجارتی حلال و حرام

الف. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: (...وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...^۴)؛ «خداوند بیع (تجارت) را حلال و ربا را حرام فرموده است»

۱. سوره مائده/آیه ۱

۲. سوره توبه/آیه ۴۹

۳. سوره نساء/آیه ۹۰

۴. سوره بقره/آیه ۲۷۵

ب. همچنین آیه دیگری در این خصوص می‌فرماید: (فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِن فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ^۱)؛ «وقتی نماز [جمعه] برگزار شد (به اتمام رسید) در زمین منتشر شوید و در طلب روزی به دادوستد بپردازید و خدا را بسیار یاد کنید، امید است رستگار شوید».

وجه دلالت آیات فوق: آیات فوق به انواع تجارت و کسب و کار حلال اشاره دارد که قراردادهای و تجارت الکترونیکی نیز می‌تواند از این نوع قراردادهای باشد. به آیات دیگر نیز می‌توان در این باره اشاره کرد که به دلیل طولانی شدن بحث از ذکر آنها خوداری می‌کنیم.

سوم: مقتضای اصول عملیه و قواعد فقهی در قراردادهای الکترونیکی

شایان ذکر است که در صحت، اعتبار و مشروعیت قراردادهای الکترونیکی تجاری می‌توان به قواعد و اصول فقهی از جمله اصل صحت و اصل اباحه و اصل آزادی قراردادهای تمسک کرد. بنابراین هرگاه در وجود مانع شرعی و صحت قراردادهای الکترونیکی شک شود، فقها و حقوقدانان اصل را بر صحت قرارداد می‌دانند (گرجی، ۱۳۷۲، ص ۳۵۱؛ یزدی محقق داماد، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۹۵؛ کاتوزیان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۳۴۹ به بعد) گذشته از این، اصل صحت را در تمام مواردی که شک در صحت معامله واقع شده وجود دارد، معتبر می‌دانند، خواه ادعای فساد ناظر بر وجود مانع صحت یا فقدان شرط آن یا عدم اهلیت یکی از طرفین یا عدم صلاحیت یکی از عوضین باشد (بجنوردی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۴۳). مشهور در میان فقهای امامیه این است که حکم عقل و شرع هر دو بر اصالت اباحه قائم می‌باشد (أنصاری، ۱۴۱۴، ص ۲۸۷). با این وجود، به طور کلی می‌توان گفت کاربرد دیگری نیز برای این اصل ذکر شده و آن صحت و حلیت وضعی (نه تکلیفی) در معاملات و قراردادهای است که اصل صحت یا حلیت در عقود و قراردادهای تجاری قراردادهای تجاری الکترونیکی می‌تواند باشد. اصل اباحه می‌تواند مهر تاییدی بر مشروعیت آزادی قراردادهای تجاری الکترونیکی باشند هر چند باید بر این اعتقاد باشیم که در باب معاملات و قراردادهای تجاری الکترونیکی، اصل اولی صحت و جواز است.

چهارم: بناء عقلا به عنوان یکی از مبانی قراردادهای تجاری الکترونیکی

اصل امضایی بودن قراردادهای و معاملات محل تردید نیست و روشن است که شارع در این باره تأسیسی نداشته است (صدری، ۱۳۸۸، ص ۶۲) در زمان شارع قراردادهایی جریان داشته و شارع احتمالاً آنها را امضاء کرده است و احتمالاً روش اجرای آنها بیان کرده است و این مجموعه‌های فقهی پس از ایشان گرد آمده و شکل عقود و ایقاعات معین به خود گرفته است اما این به این معنا نیست که دلالت عقود و ایقاعات حصری می‌باشد، بلکه زندگی مدنی روزمره با این قراردادهای اداره می‌شده و اقتضای تمدن امروزی و زندگی مدنی امروزه قراردادهای جدید و امروزی است (سنهوری، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۸۸). اما پاسخ دیگر به ماهیت مُمَصَّی که با عقل و اطلاقات نقل منطبق بوده و بلکه فراتر از اطلاق، با مفهوم شرط ابتدایی و کاربردهای متنوع آن در متون شرعی بویژه روایات تطبیق میکند، که شارع جریان عرفی روابط مردم را امضاء کرده است و در این امضاء فقط اصول و رهنمودهای کلی شریعت را در نظر داشته است مثلاً در

عقود و قراردادهای معاوضی عبور از خطوط قرمز ربا، ضرر، غرر، و جهل ملاک شارع بوده است (صدری، ۱۳۸۸، ص ۶۳). بنابراین نمی‌توان در صحت قراردادهای الکترونیکی که به صورت غیابی منعقد می‌شوند تردید کرد زیرا عرف معاملات و تجارتی و جوامع بشری و بناء عقلا آن را پذیرفته است و دلیلی بر بطلان آن در فقه اسلامی و قوانین موضوعه پیدا نمی‌شود و همچنین در فقه اسلامی اصل بر صحت در معاملات و قراردادهای بین طرفین عقد می‌باشد مگر اینکه خلاف آن کشف شود و دلیلی بر فساد آن قرارداد وجود داشته باشد، پس دلیلی بر بطلان عقد غائبین وجود ندارد و قراردادها و عقود بین غائبین را باید حمل بر صحت کرد، زیرا قراردادهای الکترونیکی نیز در محدوده‌ی عقود غائبین قرار دارند و صحیح و معتبر هستند (وصالی ناصح، ۱۳۸۵، ص ۱۲۱).

بر اساس استنباط از آیات قرآن و احادیث مارالذکر و همچنین بناء عقلا هر قرارداد تجاری الکترونیکی را با توجه به اصل صحت و التزام باید معتبر، صحیح و نافذ دانست که این قراردادها شامل قراردادهای اعم از معین و غیر معین نیز می‌گردد.

باید افزود که در عقود و قراردادهای تجاری الکترونیکی در عین تأمین نیازها و مایحتاج افراد جامعه، این عقود نیز مورد تأیید شریعت هستند. بنابراین عقلای عالم در هر مسلک و مرام و هر دینی که باشند برای رفع حوائج و نیازهای تجاری مورد احتیاج خود از پیدایش بشریت تا به حال به انعقاد انواع قراردادها مانند بیع و اجاره و سایر عقود در مثل حوزه ساختمان، کشاورزی، کار، تجارت و نظایر اینها پرداخته است. شایان ذکر می‌باشد که با گسترش فناوری و واسطه‌های الکترونیکی اعم از تلفن و اینترنت و نظیر اینها، انعقاد قرارداد به روش نوین الکترونیکی ممکن گردیده است و با این واسطه‌های الکترونیکی جریان عرفی و قانونی روابط صحیح اقتصادی، تجاری، اجتماعی و فرهنگی در بین جوامع شکل می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث مطروحه در فوق از پژوهش حاضر می‌توان نتیجه گرفت که در آیات قرآن کریم و روایات و سایر ادله، مشروعیت آزادی قراردادهای به خصوص تجارت الکترونیکی مورد منع شریعت نبوده است. همچنین ویژگی سرعت و تسریع در مبادلات تجاری الکترونیکی از تحولات عظیم در عرصه فناوری اطلاعات است. با عنایت بر مشروعیت قراردادهای تجاری الکترونیکی دیگر لازم نیست که بازرگانان و خریداران به منظور مذاکره و نیز ایجاب و قبول در مبادله‌ها در مجلس عقد حضور داشته باشند. لذا تجار از طریق واسطه‌های الکترونیکی پیشنهادی به مبادله برای خریدار توسط داده‌پیام ارسال می‌نمایند و یا به صورت مستقیم خرید و فروش می‌نمایند. با توجه به مباحث بیان شده اینگونه تشکیل عقد را «انعقاد عقد بین غائبین» می‌توان نامید.

باید افزود، با توجه به آیات و روایات و قواعد موجود هر گاه بر صحت اصل آزادی قراردادهای الکترونیکی در شریعت شک شود، باید اصالت الصحه را جاری نمایم و تجارت الکترونیکی را صحیح بدانیم، مگر اینکه این نوع قراردادها با اصول بیع الکترونیکی مخالف باشد. همچنین سکوت قانون مدنی

در خصوص عقد غائبین را نیز نباید فراموش کرد و نمی‌توان بر صحت قراردادهای تجاری الکترونیکی خدشه وارد کرد. زیرا عرف و عادت تجاری الکترونیکی آن را مورد پذیرش قرار داده است و مهر تایید بر بطلان اینگونه قراردادها در قوانین موضوعه و شریعت وجود ندارد، مگر اینکه دلیلی بر فساد اینگونه قراردادها الکترونیکی موجود باشد.

گاهی شاید تصور شود که امروزه با رشد وسایل جدید الکترونیکی وضع قواعد نو برای مشروعیت دادن به قراردادهای تجاری الکترونیکی لازم است. بلکه می‌توان گفت با مطالعه قواعد فقهی، اصل مقتضی اولیه و نیز آیات و روایات موجود می‌توان مشکلات حقوق قراردادهای در فضای الکترونیکی را پیدا نمود و تا حد زیادی به مسایل مستحدثه تجارت الکترونیکی پاسخ داد و تا حد زیادی به وضع قوانین جدید منطبق با موازین اسلامی پرداخت. شایان ذکر است که با توجه به اظهار دلایل فوق قراردادهای تجاری الکترونیکی مشروع می‌باشند و مورد پذیرش قانونگذار و جوامع بشری می‌باشد. همچنین سوق دادن قوانین الکترونیکی تجاری به سمت فقه پویا برای رفع شبهات بین طرفین قرارداد از دستاوردهای این مقاله است.

کتابنامه

- ***قرآن کریم (ترجمه: الهی قمشه‌ای)
 نهج‌البلاغه (ترجمه: عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم)
 امیری قائم مقامی، عبد الحمید (۱۳۸۷ش)، حقوق تعهدات، نشر میزان، تهران.
 امین، سید امیر مهدی (۱۳۸۷ش)، اصل لزوم قراردادها در فقه و قانون مدنی ایران، مجله: عدالت آرا « دوره سال ۱۳۸۷ - شماره ۹ و ۱۰ (۳۷ صفحه - از ۱۷۴ تا ۲۱۰)».
 احمدی طباطبایی، سید محمد رضا؛ آرام، محمد رضا (۱۳۹۳ش)؛ اصل وفای به تعهدات و قراردادهای مقایسه حقوق بین الملل اسلامی و حقوق بین الملل معاصر، اندیشه‌های حقوق عمومی « پاییز و زمستان ۱۳۹۳ - شماره ۶ (۱۶ صفحه - از ۸۳ تا ۹۸)».
 اصفهانی، راغب (أبی القاسم الحسین بن محمد) (۱۳۷۵ش) المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داوودی، ذوی القربی، قم (۱۴۱۶ق=۱۹۹۶م).
 ابوالحسن مجاهد، اسامه (۲۰۰۰م)، خصوصیه التعاقد عبر الانترنت، دارالنهضة، القاهرة.
 أنصاری، شیخ مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۴ق)، رسائل فقهیه، ناشر: مجمع الفکر الاسلامی، محقق / مصحح: گروه پژوهش در کنگره، نوبت چاپ: پنجم، قم- ایران، [تعداد جلد: ۱].
 امامی، سید حسن (۱۳۴۰ش)، حقوق مدنی، کتابفروشی اسلامیة، تهران، [۲ جلدی].
 برجی، یعقوبعلی (۱۳۸۶ش)، ترور و دفاع مشروع مشروع، زمزم هدایت.
 بهرامی احمدی، حمید (۱۳۹۰ش)، حقوق تعهدات و قراردادهای، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، تهران.
 بنا نیاسری، ماشالله (۱۳۸۴ش)، تشکیل قرارداد در فضای سایبری: مقدمه‌ای بر تجارت الکترونیک، مجله پژوهشهای مدیریت راهبردی، شماره ۳۵. [صفحات ۵۱-۶۹].

بن یسار، محمد بن إسحاق، سیره ابن إسحاق (بی تا)، المجموعه: مصادر سیره النبی والائمة، تحقیق: محمد حمید الله الناشر: معهد الدراسات والأبحاث للتعريف.

بجنوردی، سید محمد (۱۳۷۲ش)، قواعد فقهیه، نشر میعاد، چاپ دوم، تهران، [۲ جلدی].

سنهوری، عبد الرزاق (۱۴۱۷ق)، مصادر الحق فی الفقه و الاسلامی، داراحیاء التراث العربی، الطبع الاول.

شهیدی، سید جعفر (۱۳۸۳ش)، تاریخ تحلیلی اسلام، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ سی و ششم، تهران.

شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادهای و تعهدات، چاپ سوم، انتشارات مجد، تهران، ۱۳۸۲ش.

صفایی، سید حسین (۱۳۸۴ش)، قواعد عمومی قراردادهای، میزان، تهران، ۱۳۸۴ش.

صدری، سید محمد (۱۳۸۸ش)، معاملات الکترونیک (مبانی، ماهیت، مشروعیت)، اندیشه‌های حقوقی، چاپ اول، کاشان.

دیجانی، ناک، و باجاج، ک ک (۱۳۷۶ش)، از مبادله الکترونیکی اطلاعات تا تجارت الکترونیک، مترجم ایرج بهنام مجتهدی، چاپ اول، انتشارات موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، تهران.

رضایی، علی (۱۳۷۸ش)، حقوق تجارت الکترونیکی، نشر میزان، چاپ اول، تهران.

حلی، علامه الحسن بن یوسف بن علی المطهر (۱۴۱۰)، نهایة الاحکام فی معرفه الاحکام، تحقیق السید مهدی الرجائی، مؤسسه اسماعیلیان، الطبعة الثانية، قم - ایران، [۲ جلدی].

حلی، علامه الحسن بن یوسف بن علی المطهر (۱۴۲۰ق)، تذکره الفقهاء، مؤسسه آل البيت علیهم السلام الإحیاء التراث، الطبعة الاولى، قم، جلد ۱۰ و ۱۱، [۱۷ جلدی].

حرّ عاملی، محمد بن الحسن، (العلامة الشیخ حرّ العاملی)، (بی تا)، وسائل الشیعة ط - آل البيت، الموضوع: الحدیث وعلومه، المطبعة: ستاره، الناشر مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحیاء التراث - قم، جلد ۲۱ و ۱۷ و ۱۲ [تعداد ۳۰ جلد].

حسینی فرد، عاطفه؛ نکویی مهر، نفیسه؛ عبداللهی، محمدجواد (۱۳۷۹)، نقش دولت با محوریت قرآن در پیشگیری از جعل هویت رایان محدود در فضای مجازی، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره و شماره: دوره ۹، شماره ۳۵، پاییز [صفحه ۷۵-۱۰۳].

جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۶۹ش)، دوره حقوق مدنی، جلد ۱، انتشارات دانشگاه تهران.

طباطبائی، سید محمد حسین (بی تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، الموضوع: القرآن وعلومه، الناشر: منشورات مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، نسخة غیر مصححة [۲۰ جلدی].

طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۲۳ق)، العروة الوثقی - جماعة المدرسين، المجموعه: فقه الشیعة من القرن الثامن، تحقیق و نشر مؤسسه النشر الإسلامی، التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، الطبعة: الأولى [تعداد ۶ جلدی].

طبرسی، امین الاسلام أبی علی الفضل بن الحسن (۱۳۳۹ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، داراحیاء التراث العربی، بیروت، جلد ۳.

قربطی اندلسی، أبو الولید محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشد، الشهير بابن رشد الحفید) بداية المجتهد و نهایة المقتصد، ناشر دارالکتب العلمیة، لبنان، بیروت. ۱۴۲۰ق. [۴ جلدی].

قربانی، قدرت الله (۱۳۹۸)، قرآن و سوال بنیادی انسانی، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره و شماره: مدت ۱۰، شماره ۴۰، زمستان [صفحه ۱۶۳-۱۸۹].

کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶ش)، اعمال حقوقی، قرارداد-ایقاع، شرکت سهامی انتشار، تهران.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹ش)، قواعد عمومی قراردادها، شرکت سهامی انتشار، تهران، چاپ پنجم.

کلینی رازی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن إسحاق (۳۸۸ق)، الأصول من الکافی، مع تعلیقات نافعه مأخوذة من عدة شروح صححه وعلق علیه علی أكبر الغفاری نهض بمشروعه الشیخ محمد الآخوندی الجزء الأول، الطبعة الثالثة الناشر: دار الکتب الاسلامیة مرتضی آخوندی تهران - بازار سلطانی [جلدی].

گرجی، ابوالقاسم (۱۳۷۲ش)، مجموعه مقالات حقوقی، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، جلد ۱.

زنجانی، عمید (۱۳۷۰ش)، حقوق تعهدات و قراردادهای بین المللی در فقه و حقوق اسلام، مجله حقوقی بین المللی شماره ۱۴ و ۱۵، [صفحات ۶-۲۹].

عاملی، سید جواد الحسینی (بی تا)، مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة (ط. القدیمة)، دار احیاء التراث العربی، بیروت، لبنان، اول، بی تا، [۱۱ جلدی].

عاملی، محمد بن مکی (الشهید الاول) (۱۴۱۷ق)، الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، قم-ایران [۳ جلدی].

غروی نائینی، میرزا محمد حسین (۱۴۱۳ق)، کتاب المكاسب و بیع، تقریر الحاج الشیخ محمد تقی الاملی، مؤسسه نشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسین، بقم المشرفة.

مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۳ق)، التشریعه الاسلامی كناهجه و مقاصده، ناشر المدرسی [تعداد جلد ۱۰].

یزدی محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۲ش)، قواعد فقه (بخش مدنی)، پاییز، مرکز نشر علوم اسلامی، تهران.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، ملاحظات: تهیه و تنظیم جمعی از فضلا، نوبت چاپ: سی و دوم، ناشر: دار الکتب الاسلامیه، تهران، جلد ۲، [تعداد جلد، ۲۷].

نوری طبرسی، الشیخ حسین (المحدث النوری) (بی تا)، مستدرک الوسائل، الموضوع: الحدیث وعلومه، المطبعة: مهر و سعید، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث - قم [۱۸ جلدی].
 نووی، ابوزکریا محیی الدین یحیی بن شرف (بی تا)، المجموعه شرح المذهب (مع تکملة السبکی و المطیعی)، دارالفکر، [۲۰ جلدی].

نادعلی، فاطمه (۱۳۹۱ش)، تشویق به کار و تلاش از منظر قرآن و روایات، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۴۲، بهار و تابستان [صفحات ۹۵-۱۰۴].

نجفی، شیخ محمد حسن (۱۹۸۱م)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت-لبنان.

وصالی ناصح، مرتضی (۱۳۸۵ش)، قرارداد الکترونیک و مبنای اعتبار آن، نشریه کانون، دی ماه، شماره ۶۶ (۴۱).

قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۰۷.

Whiteley, David (2000) E-Commerce, Strategy, technologies and applications, Mc Graw-Hill publishing Company, p6.

Rosas, Roberto (2004), Comparative study of the formation of Electronic contracts in American Law with References to International and Mexican law, Houstn Journal of International Law, 26, (2)p65.

- Pointon leo, D. (2004), Developments in Electronic contract Law: A Malaysian perspective, computer Law security Report. Volume 20, Issue2, March-April, p119.
- Official Journal of the European community's 17/07/2000.
- ** The Holy Quran (Translation of Ghomsheai)
- Abu al-Hassan Mujahid, Osama (2000), Private Seeker of the Internet, Dar al-Nahda, Al-Qahra.
- Ahmadi Tabatabai, Seyed Mohammad Reza; Aram, Mohammad Reza (2014); The Principle of Fulfillment of Commitments and Contracts; Comparison of Islamic International Law and Contemporary International Law, Thoughts of Public Law »Fall and Winter 2014 - No. 6 [16 pages - from 83 to 98].
- Ameli, Mohammad Ibn Maki (Al-Shuhaid Al-Awal) (1996), Al-Droos Al-Shari'a in Islamic Jurisprudence, Islamic Publications Office affiliated with the Society of Teachers of the Seminary of Qom, second edition, Qom-Iran, [3 volumes].
- Ameli, Seyyed Javad Al-Husseini (No date), Muftah Al-Karama Fi Sharh Qawaed Al-Alamah .
- Amin, Seyyed Amir Mehdi (2008), The Principle of the Necessity of Contracts in Iranian Jurisprudence and Civil Law, Journal: Justice Votes, 2008 - No. 9 and 10 [37 pages - from 174 to 210].
- Amiri Ghaem Maghami, Abdolhamid (2008), Commitment Rights, Mizan Publishing, Tehran.
- Ansari, Sheikh Morteza Ibn Mohammad Amin (1993), treatises on jurisprudence, publisher: Majma 'al-Fikr al-Islami, researcher / editor: Research Group in Congress, print run: Fifth, Qom-Iran, [Volume: 17].
- Asefani, Ragheb (Abi Al-Qasim Al-Hussein Ibn Muhammad) (1996) Al-Mufradat Fi Gharib Al-Quran, research by Safwan Adnan Davoodi, Dhu al-Qarbi, Qom.
- Bahrani Ahmadi, Hamid (2011), Law of Obligations and Contracts, Imam Sadegh University Press, Tehran.
- Bana Niasari, Mashallah (2005), Forming a contract in cyberspace: Introduction to e-commerce, Journal of Strategic Management Research, No. 35. [Pages 51-69].
- Bojnourdi, Seyyed Mohammad (1993), Rules of Jurisprudence, Miad Publishing, Second Edition, Tehran, [2 volumes].
- Borji, Yaghoub Ali (2007), Assassination and legitimate self-defense, Zamzam Hedayat.
- Dijani, Nak, Vajaj, KK (1997), From Electronic Information Exchange to Electronic Commerce, Translator Iraj Behnam Mojtahedi, First Edition, Tehran Institute of Business Studies and Research Publications, Tehran.
- Emami, Seyed Hassan (1961), Civil Law, Islamic Bookstore, Tehran, [2 volumes].
- Gharavi Naeini, Mirza Muhammad Hussein (1992), Kitab al-Makasib wa Bay'a, Taqir al-Hajj al-Sheikh Muhammad Taqi al-Ameli, Institute for the Publication of Islamic Publications in the Book of Al-Mudarsin, Baqam al-Musharraf.
- Ghorbani, Qudratullah (2020), Quran and Basic Human Questions, Quarterly Journal of Quranic Studies, Volume and Number: Volume 10, Number 40, Winter [pp. 163-189].
- Gorji, Abolghasem (1993), Collection of Legal Articles, Second Edition, University of Tehran Press, Volume 1.
- Hali, Al-Imam Al-Hassan Ibn Yusuf Ibn Ali Al-Muttahir (1999), Tazkerat al-Faqha ', Al-Bayt Foundation against the Revival of Heritage, first edition, Qom, volumes 10 and 11, [17 volumes], And 12 [30 volumes].
- Hali, Allama Al-Hassan Ibn Yusuf Ibn Ali Al-Muttahir (1989), The End of Judgments in the Knowledge of Judgments, Al-Sayyid Mahdi Al-Raja'i's Research, Ismailian Institute, Second Edition, Qom-Iran, [2 volumes].
- Hosseini Fard, Atefeh; Nekohi mehr; nafise; Abdullahi, Mohammad Javad (2000), The Role of the

- Government with the Quran in Focusing on Preventing the Forgery of Limited Ryan Identity in Cyberspace, Quarterly Journal of Quranic Studies, Volume and Number: Volume 9, Number 35, Fall [pp. 75-103].
- Ibn Yasar, Muhammad ibn Ishaq, The biography of Ibn Ishaq (No date), General: The sources of the biography of the Prophet and the scholars, Research: Muhammad Hamid Allah Al-Nashar: The Treaty of Classes and Discussion.
- Jafari Langroudi (1990), Mohammad Jafar, Civil Law Course, Volume 1, Tehran University Press.
- Katozian, Nasser (1997), Legal Applications, Contract-Iqaa, Anteshar Co., Tehran.
- Katozian, Nasser (2000), General Rules of Contracts, Anteshar Co., Tehran, Fifth Edition.
- Klini Razi, Abi Ja'far Muhammad ibn Ya'qub ibn Ishaq (1967), Al-Usul Min Al-Kafi Tehran - Soltani Bazaar. [8 volumes].
- Makarem Shirazi, Nasser (1995), Exemplary Interpretation, Considerations: Preparation and Collection of Collections of Fazla, Printing Time: Thirty-Second, Publisher: Dar Al-Kitab Al-Islamiyah, Tehran, Volume 2, [Number of Volumes, 27].
- Modarressi, Sayyid Muhammad Taqi (1992), Islamic Legislation, Conversations and Purposes, Publisher, [10 volumes].
- Nahj al-Balaghah (translated by Aghighi Bakhshaishi, Abdul Rahim).
- Nouri Tabarsi, Sheikh Hussein (Al-Muhaddith Al-Nuri) (No date), Mustadrak Al-Wasa'il, Subject: Hadith and Sciences, Press: Mehr and Saeed, Al-Bayt Foundation (peace be upon them) in the World of Heritage - Qom, [18 volumes].
- Novi, Abu Zakaria Mohi-ud-Din Yahya Ibn Sharaf (No date), Collection. Official Journal of the European community's 17/07/2000.
- Pointon leo, D. (2004), Developments in Electronic contract Law: A Malaysian perspective, computer Law security Report. Volume 20, Issue2, March-April, p119.
- Qarbatl Andalusian, Abu al-Waleed Muhammad ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Rushd (1999), (Al-Shuhair Baban Rushd al-Hafid).
- Rezaei, Ali (2008), E-Commerce Law, Mizan Publishing, First Edition, Tehran.
- Rosas, Roberto (2004), Comparative study of the formation of Electronic contracts in American Law with References to International and Mexican law, Houstn Journal of International Law, 26, (2)p65.
- Sadri, Seyed Mohammad (2009), Electronic Transactions (Principles, Nature, Legitimacy), Legal Thoughts, First Edition, Kashan.
- Safaei, Seyed Hossein (2005), General Rules of Contracts, Mizan, Tehran.
- Sanهوري, Abd al-Razzaq (1996), sources of truth in jurisprudence and Islam, Darahiyah al-Tarath al-Arabi, first edition.
- Shahidi, Mehdi (2003), Formation of Contracts and Commitments, Third Edition, Majd Publications, Tehran.
- Shahidi, Seyed Jafar (2004), Analytical History of Islam, University Publishing Center, 36th Edition, Tehran.
- Tabarsi, Amin al-Islam Abi Ali al-Fadl ibn al-Hassan (1918), Majma 'al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Dar al-Haya al-Tarath al-Arabi, Beirut, Volume 3.
- Tabatabai Yazdi (2002), Sayyid Muhammad Qazim, Al-Urwa Al-Wathqi, Jama'at al-Madrasin, Majma ': Fiqh al-Shi'a from the Qur'an of the two generations, research and publication of the Islamic Publishing House, number 6.
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Hussein (No date), Al-Mizan in the Interpretation of the Qur'an, Subject: The Qur'an and the Science, Publisher: Publications of the Scientific Institute for Publications, Unpublished edition, [20 volumes].

- Whiteley, David (2000) E-Commerce, Strategy, technologies and applications, Mc Graw-Hill publishing Company, p6.
- Yazdi Mohaghegh Damad, Seyed Mostafa (2003), Rules of Jurisprudence (Civil Section), Fall, Islamic Sciences Publishing Center, Tehran.
- Zanjani, Amid (1991), International Law of Obligations and Contracts in Islamic Jurisprudence and Law, International Law Journal No. 14 and 15, [pp. 6-29].

ارجاع: احمدی امیر، جستاری روایی و قرآنی در ادله‌ی آزادی قراردادهای تجاری الکترونیکی ، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره ۱۳، شماره ۴۹، بهار ۱۴۰۱، صفحات ۳۲-۵۲.

